

Josep Maria GIRONELLA i GRANÉS: *Els molins i les salines de Castelló d'Empúries al segle XIV. La mòlta de cereals, el batanatge de teixits i l'obtenció de sal en una vila catalana baixmedieval*, Fundació Noguera, Col·lecció Estudis 57, 2010 (amb pròleg de Marta Sancho i Planas, professora de la Universitat de Barcelona).

Malgrat que el títol no ho fa pensar i ens prefigura més aviat la idea d'un estudi sobre recloses i canals d'aigües dolces i salades, el treball de J. M. Gironella és la narració d'un assalt. És un assalt que s'entreveu entre la retòrica dels testimonis escrits de l'assaltant, els únics existents. Gironella fa l'anàlisi del registre documental deixat per les accions i assoliments dirigits a controlar dues fonts de lucre existents a un indret molt determinat: Castelló d'Empúries. Qui cobrava i finalment obtingué aquell control era qui en aquell lloc detenia el poder legal: el comte d'Empúries.

De 1325 a 1342, l'infant Pere d'Aragó i d'Anjou, fill del rei Jaume II, fou comte d'Empúries, i entre 1331 i 1339 la casa comtal va dissenyar i executar una estratègia dirigida a obtenir el monopoli de la moltura de grans, el batanatge de draps i la producció de sal a Castelló. No fou, el del comte, un projecte fàcil ni barat. Pel que fa als molins, la seva consecució anà lligada, d'una banda, al disseny i construcció d'una d'enginyeria: el rec dels Molins Bladers, la corresponent reclosa al riu Muga i el casal dels molins comtals; de l'altra, el comte anul·là, destruint-los físicament, els molins preexistents: els vells molins del Comte, el molí d'en Jutge, el d'en Llobet, el de la Coromina i d'en Mercadal, el de Santa Maria de Roses, el de l'Hospital i el molí del Prat.

El resultat d'aquella acció va ser que els nous molins quedaren sota el domini comtal i que els sis tinentes dels molins desmantellats quedaren desposseïts dels ginys de moldre que abans gestionaven. És cert que el comte els concedí una compensació a aquella pèrdua en forma de participació en l'administració i de censos sobre el producte dels nous molins, els quals, però, quedava clar que eren de la casa comtal. Poc més endavant, el 1336, els molins comtals apareixen arrendats a Jofre de Treballs, una mostra clara que el comte, podia, per fi, disposar-ne, tal havia estat l'objecte de la costosa operació de destrucció i construcció de molins.

L'altre front d'aquell assalt protagonitzat pel comte per augmentar els seus ingressos de moneda fou obert el 1339. Aquell any l'infant Pere va adquirir la major part –onze– dels salners,¹ o estanys on es produïa sal, situats entre Castelló i la mar, a una zona de marjal. Els documents d'adquisició del domini útil dels estanys –el directe quedà intacte– mostren que el comte pagà el mateix preu en tots els casos: una prova clara del caràcter obligatori de la venda que havien efectuat. No debades, aquell valor en moneda fou estimat per dos comissaris comtals nomenats expressament. També la desposseïció, en aquest cas, va ser efectuada amb rapidesa i expeditivament. Les persones privades dels salners, com en el cas dels molins, eren membres d'importància de Castelló, com apunta l'autor sense voler incidir-hi més, però. Per això, novament, el comte concedí compensacions als afectats en forma de censos sobre els mateixos salners que abans eren seus. Aquells censos foren redimits posteriorment i els estanys quedaren a plena disposició de la casa comtal.

1. La paraula *salner* no apareix al *Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans*, tampoc al *Diccionari català-valencià-balear*, però J. M. Gironella la documenta perfectament a textos llatins de la primera meitat del segle XIV sota la forma *salnarium* i *salnerium*. Probablement era una traducció al llatí de la paraula catalana que el dit autor proposa recuperar. A l'espera del dictamen dels filòlegs, mantindré en aquesta ressenya la proposta sobretot perquè, la paraula per a la mesura de la sal d'Eivissa, documentada des del segle XIII al XX, *modí*, encara tampoc no ha estat objecte d'atenció i se sol transcriure erròniament com *modi*.

Aquest resum de bona part de l'estudi de J. M. Gironella és meu; no em sembla que l'autor interpreti l'acció del comte amb l'hostilitat que ací es descriu: la retòrica dels documents comtals –l'única versió dels fets– amaga i dissimula amb efectivitat la veritable naturalesa d'aquelles accions. És necessari recordar –l'autor ho fa parcialment a l'estudi– el llibre de M. Barceló de 1988, especialment el seu capítol dedicat als límits de la informació documental escrita, amb la seva advertència de tenir sempre en compte quina era la utilitat original dels documents, reconèixer com eren de parcials, valorar fins a quin punt la informació que contenen és rellevant per a l'historiador i ser conscient que sempre deixen al marge protagonistes implicats en els fets que relaten.²

L'autor coneix bé els documents, parcials, com tots, i de lectura que requereix ull viu però molt rics, i els maneja amb fluïdesa. Ens explica com i on eren els molins que féu destruir el comte Pere i com foren els que ell edificà de bell nou. També què eren i on els saliners que el mateix comte comprà a la força, tant si vols com si no vols. L'explicació que ens proposa Gironella abasta diversos plans: la gestió prèvia a la intervenció comtal, la fiscalitat que s'aplicava al lucre que generaven, com eren físicament, materialment, aquells molins i els estanys saliners i, finalment, com quedà tot allò després del que va fer l'infant Pere.

Les dues accions del comte foren una solució de continuïtat per als moliners i els saliners de Castelló. L'autor de l'estudi aprofita aquest fet en la seva narració. Els documents generats aleshores són suport, proven, fan irreversible l'acció comtal i, alhora, aporten informació rellevant sobre l'estat de coses anterior. Potser la importància cabdal de les accions del comte Pere hauria d'haver quedat més palesa a l'estudi. No és que l'autor no en sigui conscient, el mateix fet d'haver unit en un sol estudi l'anàlisi dels documents sobre les salines i els documents sobre els molins té el motiu en la circumstància que totes dues fonts de lucre foren objecte del desig, plenament assolit, del comte.

El fet que després de construir el seu rec dels Molins Bladers el comte fes destruir els molins antics, competència per al seu molí comtal nou, sorprèn l'autor per com és d'expeditiu el procediment: «la mesura presa per la casa comtal sembla, avui dia, prou arbitrària [...] l'infant Pere va fer un ús excessiu de les facultats que posseïa pel que fa al seu domini sobre el riu». Encara un xic incrèdul, Gironella busca una via alternativa per explicar l'acció del bon comte: «fou tan important la quantitat d'aigua del riu desviada (pel comte) que els molins castellanins van veure compromès el seu funcionament?». Ell mateix es respon: «la construcció del rec i dels casals de molins bladers va suposar que la totalitat dels molins castellanins passés a mans de la casa comtal» (p. 30). A partir d'aleshores els molins comtals funcionaren en règim d'exclusivitat, de monopoli, més encara perquè els habitants de Castelló tenien privat anar a moldre fora del seu terme.

Aquell, però, no va ser un assalt contra pagesos, els molins de Castelló d'Empúries eren tinguts en domini directe per personatges rellevants que Gironella caracteritza de manera suficient i per això el comte els compensà per la pèrdua dels seus casals de molins. El que els documents silencien és què se'n va fer dels moliners, traginers, fusters i altres treballadors relacionats amb els molins quan el comte manà desmantellar els molins de la Muga i posà en funcionament els seus, més capaços però menys en nombre.

La reforma completa de la molinaria del riu Muga fou jurídicament fonamentada en el domini legal de l'aigua per part del comte d'Empúries. Aquella obra, tal com es descriu a l'estudi, fou d'una envergadura molt important. La séquia prenia l'aigua més amunt de la població de Vilanova de la Muga i arribava a Castelló per la seva part est; des de Castelló el

2. M. BARCELÓ *et al.*, *Arqueología medieval. En las afueras del «medievalismo»*, Barcelona, Editorial Crítica, 1988, 73-87, especialment, 74.

rec fou continuat fins a la mar. L'altra gran obra fou el rec anomenat dels Molins Drapers. Se situava a la porció de terra que el rec dels Molins Bladers deixava entre ell mateix i el riu i arribava a Castelló per la seva part oest, però sempre, totes dues séquies, se situaven al marge esquerre del riu. Aquest segon rec prenia l'aigua d'una resclosa diferent del primer, més petita i per això anomenada la Rescloseta.

La concreta datació d'aquestes dues obres d'enginyeria hidràulica i el coneixement que se'n té gràcies a l'estudi de Gironella i, presumiblement, el que se'n pot obtenir per mitjà d'una prospecció hidràulica detallada sobre el terreny, fan d'aquests recs i els seus molins i rescloses un exemple molt interessant d'hidràulica feudal. Aquest aspecte no ha estat explotat per l'autor qui, de fet, negligeix els coneixements que ha proporcionat el que en els darrers vint anys es coneix amb el nom d'arqueologia hidràulica. S'ha d'entendre que aquestes paraules meves no pretenen sinó enfocar l'atenció cap a un aspecte no abordat en aquest estudi per J. M. Gironella, qui té l'oportunitat d'obrir la seva recerca, aprofitant l'ingent material documental que coneix tan bé, cap a un nou aspecte més concret, més sobre el terreny: localitzar el traçat d'aquells recs i la ubicació dels molins. És un camp que disposa de les eines que permeten obtenir-ne coneixement en un estat molt alt de desenvolupament i amb un bagatge bibliogràfic ric i potent.³

De fet, la segona part de l'estudi, dedicada als aspectes tècnics dels molins i les salines, és molt parcial, comparada amb les altres dues, més fàcilment susceptibles de ser fonamentades únicament en els documents i, per això, més sòlidament desenvolupades. La qüestió de les rescloses, recs, séquies, rodets, casals i moles necessitava d'un treball de camp arqueològic i d'una exposició detallada de les solucions tècniques adoptades. S'entén que aquest desplegament podia quedar fora de les possibilitats de l'autor, però tal vegada així ho hauria d'haver advertit expressament als lectors. La qüestió de la construcció, perfectament datada gràcies a l'estudi, dels recs dels Molins Bladers i dels Molins Drapers és d'un gran interès per a la recerca sobre arqueologia hidràulica, interessada a desenvolupar el coneixement de les solucions plenament feudals i no ja de reforma d'espais irrigats amb molins andalusís.

R. Martí, al capítol –que l'autor cita– del llibre coordinat el 1988 per M. Barceló, insisteix en la necessitat de l'estudi arqueològic dels molins feudals i que aquest estudi no s'ha de centrar només en el casal, sinó que ha d'abraçar des de la captació fins a la sortida de les aigües del carcavà del molí (p. 185). La part d'aspectes tècnics de l'estudi de Gironella serà un complement magnífic d'un estudi arqueològic extensiu de les restes dels recs dels molins de Castelló. Mentrestant, sense l'altra part de l'estudi, els documents es revelen incapaços de proveir-nos d'un coneixement clar de la morfologia del sistema hidràulic creat pel comte i, encara menys, per entendre bé com era el que hi havia abans de la seva expeditiva intervenció. Amb tot, l'autor no deixa de banda totalment la recerca sobre el terreny i acompanya l'estudi de dues fotografies aèries i dos esquemes en què s'identifica el possible traçat dels recs construïts pel comte. Es tracta d'una molt bona base per a un estudi arqueològic.

A partir dels documents, Gironella documenta esments a les recloses dels molins el 1310. El plural i la tenor del document mostren que n'hi havia diverses, de rescloses, potser tantes com casals de molins, com dedueix l'autor, i aconsegueix ubicar-les amb prou exactitud grà-

3. M. BARCELÓ, «El diseño de espacios irrigados en al-Andalus: un enunciado de principios generales», dins L. CARA BARRIONUEVO, *El agua en zonas áridas. Arqueología e historia. Hidráulica tradicional de la provincia de Almería*, 1989, 2013-2047; H. KIRCHNER i C. NAVARRO, «Objetivos, métodos y práctica de la arqueología hidráulica», dins *Archeologia Medievale* XX, 1993, 121-150. Més recentment i sobre la hidràulica feudal: H. KIRCHNER, «Hidráulica campesina anterior a la generalización del dominio feudal. Casos en Cataluña», dins J. TORRÓ, E. GUINOT (ed.), *Hidráulica agraria y sociedad feudal. Técnicas, prácticas, espacios*, València, PUV, 2012, 21-50.

cies al coneixement de l'indret que té. Es documenta un rec comtal previ a les grans obres dels anys trenta del segle XIV, aparentment l'únic d'una certa longitud, ja que l'autor situa la resta de molins a la vora del riu. Aquell rec comtal antic es documenta a partir de 1239. La cosa canvià arran de les obres projectades i executades des del poder comtal el 1331, i es documenta la resclosa Major, corresponent al nou rec dels Molins Bladers, i la Rescloseta, on naixia el rec dels Molins Drapers, de 1332. La magnitud de les obres realitzades és posada per l'autor en relació amb la previsió de guanys feta pel comte: «els beneficis que les dues canalitzacions i els nous casals de molins de Castelló podien reportar a l'erari comtal evidencien la minuciosa planificació d'unes obres que hem d'atribuir a la figura de l'infant Pere i als seus consellers o administradors» (p. 96).

Respecte d'aquells beneficis que es preveia obtenir amb la construcció dels recs, s'hauria d'estudiar més bé si realment una de les intencions primeres de la casa comtal era crear una zona d'horts, com proposa Gironella. En cas afirmatiu, tindrà interès veure com es compaginà el funcionament dels molins amb el reg de les terres i si, malgrat la planificació minuciosa atribuïda al comte, sorgiren o no plets entre hortolans i moliners per l'ús de l'aigua, com s'esdevé a molts altres indrets.

La informació documental sobre els molins, la seva estructura, el personal que els servia i el lucre que se'n derivava és molt rica. Això no obstant, no queda prou clar de quin tipus de molins es tractava. Sí és clar que n'hi havia de rodets o roda horitzontal i de roda vertical. A partir del vocabulari dels documents, Gironella proposa que els molins de roda vertical se situaven a la Muga, on no hi havia possibilitat d'obtenir salts d'aigua, i que el comte, al seu rec nou, els construï de rodets o roda horitzontal. Però, de fet, hi ha molins de roda vertical que necessiten d'un salt d'aigua i molins de rodets que amb un lleuger desnivell i una rampa que condueixi l'aigua poden funcionar. Aquests són els molins a què es refereix l'autor, però tal vegada no ho descriu de manera suficientment clara. Un esquema, potser pres de l'obra de J. Bolòs i J. Nuét, combinat amb el vocabulari que permet deduir de quin tipus de molins es tractava ja hauria aprofitat bé.⁴

El tipus de molins, la captació d'aigua i la manera com era conduïda implica qüestions d'ordre tècnic –per tant de vocabulari– i, per damunt de tot, socials, difícils de resoldre sense plantejar detalladament les característiques dels molins. El fet que en bona mesura no s'hagi aprofundit prou en aquesta qüestió ha forçat a fer conjectures i a introduir vaguetats, com ara haver de suposar que els molins comtals construïts arran de les reformes de 1331, en estar situats a zones més altes que els anteriors molins, «els possibilitava, sens dubte, un major aprofitament dels recursos hídrics». El fet que els molins del comte quedassin fora de l'abast de les crescudes del riu, com argumenta l'autor, era beneficiós, però el millor aprofitament de l'aigua a què al·ludeix no és, a priori, una cosa tan clara, especialment si no coneixem bé de quin tipus de molins es tractava. Els constructors dels molins combinaren la seva experiència de l'orografia del terreny amb el seu ventall de coneixements sobre tipus de molins i els seus requeriments d'aigua. La diferència entre els molins dits de la Muga, propers a l'aigua del riu que els feia funcionar però que també els podia destruir en cas de sortir de mare, com reconeixen els mateixos coetanis en algun dels documents estudiats per Gironella, i els molins comtals és evident. La relació existent entre inversió realitzada en el bastiment d'uns i altres molins i la previsió del lucre que s'hi podia obtenir era un dels factors principals que repercutien en l'emplaçament dels molins i en la seva factura; potser, fins i tot en la tipologia. La dimensió social d'un aparell mecànic esdevé, així, ben clara.

4. J. BOLÒS I MASCLANS i J. NUET I BADIA, *Els molins fariners*, Barcelona, Editora Ketres, 1983, col·lecció Ventall, 20-21.

L'altre objectiu del comte Pere va ser, com s'ha dit, una part important dels salners o estanys saliners situats a la zona de marjal que s'estenia entre Castelló i la mar: «De manera semblant al cas dels vells molins de les ribes de la Muga, els propietaris de tals drets foren compensats amb l'obtenció de censos anuals, en aquest cas, sobre els beneficis de la Gabella» (p. 131). La gabella de la sal de Castelló era un altre monopoli comtal, a la qual estaven obligats els habitants a acudir per comprar la sal que necessitaven. L'estudi de J. M. Gironella sobre els salners castellanins repeteix l'esquema de l'estudi dels molins: la intervenció del comte significa un punt d'inflexió que permet analitzar els documents que es refereixen a l'estat de coses anterior i a l'organització que la casa comtal donà a la producció i comercialització de la sal.

En el cas dels estanys saliners, la informació aplegada per l'autor a partir dels documents és d'una riquesa extraordinària i abasta tant el tipus d'explotació com dades sobre la morfologia i el vocabulari d'aquelles salines. D'acord amb aquests documents i el coneixement de la zona a partir de la cartografia antiga (s. XVIII), l'estany del Det servia de gran concentrador, de manera que, per evaporació, el grau de sal de l'aigua de la mar que hi entrava augmentava. Les sènies o sínies i les séquies o recs permetien portar aquella aigua als estanys i eres de les salines, sempre fent servir el vocabulari que usa Gironella al seu estudi.

Els estanys o salners eren independents els uns dels altres de manera que cada un formava una, diguem-ne, unitat productiva. La majoria tenien les seves sènies i és molt interessant constatar que les paraules que recullen els documents –en concret un de 1339– coincideix amb el que era vigent a Eivissa –que és el cas per mi conegut– fins que aquestes ginyes s'abandonaren els anys seixanta i setanta del segle XX: arbre, roda, rodet, braços, fusell, perxa, pastera i cadufs, que al document gironí són els poals (p. 143).⁵ Naturalment cada giny era mogut per una bèstia, una mula generalment, guiada pel pouater o encarregat de fer que l'extracció de l'aigua i la cura de l'animal i el giny fos la correcta. És llàstima que l'inventari de les eines existents al «casa major de les salines» que esmenta l'autor, de l'any 1379, no hagi estat transcrit.

La feina als salners era estacional, almenys pel que fa al gruix del treball d'extracció de la sal. S'allargava en els mesos que van d'abril a setembre. Com en el cas dels molins, els titulars dels salners no feien la feina ells mateixos ja que, novament, eren membres destacats de la societat empordanesa. Fou a ells que el comte va comprar, a la força, com s'ha dit, els seus drets sobre les salines. A l'estudi destaca l'esforç esmerçat a obtenir informació dels documents que generà aquell moviment de la casa comtal. Novament, l'autor prova d'ubicar els estanys a partir de documents i cartografia moderna, un pas previ o paral·lel a una prospecció sobre el terreny si és el cas que l'estat de conservació de l'indret encara ho permet.

Després de l'adquisició per part del comte, els estanys eren arrendats per la casa comtal als qui realment feien i en treien la sal: els saliners, pouaters i els homes, dones i infants que acudien una vegada evaporada l'aigua i quallada la sal al fons de les eres i que tenien dret a una certa quantitat de sal.

Com en el cas dels molins amb l'establiment del monopoli de moldre dins del terme i, per tant, als molins comtals una vegada que s'havien desmantellat els altres, en el cas de la sal, els castellanins s'havien de proveir a preu fixat a la gabella de la sal de Castelló. Igualment, els productors de sal estaven obligats a vendre una quantitat prefixada de sal anual a

5. TH. SCHIÖLER, «Rendimiento efectivo de las norias de Ibiza», *Boletín Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca* 6, juliol-setembre de 1964. Vegeu també, del mateix autor, «Las norias ibicencas», *Dialectología y Tradiciones Populares* XVIII, 1962, quaderns 3-4, 480 i seg.

la gabella, també a preu preestablert. El comte s'assegurava així un guany anual i com que es permetia que la sal no obligada a la gabella fos venuda lliurement, els arrendataris dels salners tenien un marge de lucre segons hagués estat la collita de la sal de l'any i el seu preu de mercat. El comte, a més, tenia potestat per nomenar un batlle de la gabella o gabellot o encarregat de la gabella –també en posava un als molins comtals– i també a arrendar la gabella de la sal, com s'ha documentat diversos anys.

L'autor, aparentment –també pot ser que els documents no ho permetin de cap manera–, no es preocupa de proporcionar una aproximació a la producció d'aquells salners, dels quals se'n comptaven onze l'any 1339. Aquell mateix any s'estipula que els senyors dels salners podien disposar lliurement entre tots ells de dues mil sis-cents somades de sal, cosa que significa que cada salner deixà entre dues-cents i tres-cents somades de sal franca al seu propietari. En un altre indret s'esmenta que la sal franca muntava a tres mil tres-cents somades de sal. La primera xifra, segons càlculs de l'autor, podia equivaldre a 562.795 litres de sal. Si es té en compte –i això no ho calcula Gironella– que el pes específic de la sal és d'1,2 kg per litre, estarem parlant de sis-cents setanta-cinc tones de sal franca. No se sap, però, i és estrany, quina era la quantitat de sal que cada salner havia d'aportar a preu fix a la gabella i, per tant, no tenim les xifres de producció de les salines de Castelló.

Sí se sap que quan la sal de producció local, no arribava a abastir el mercat local, se'n feia portar de fora amb l'autorització expressa del comte. La primera era la «sal de la terra» i la segona la «sal de mar». El 1387 el gabellot o batlle de la gabella comprà unes quinze tones de sal de Tortosa i poc més de setze tones de sal d'Eivissa.

L'esment, tot just ara, de la sal d'Eivissa permet fer-ne un comentari, sobretot per assenyalar la gran diferència en l'extensió i la producció però també en la gestió entre unes i altres salines. Tot i que l'equivalència de la mesura de la sal d'Eivissa, el modí, encara no està ben establerta per als temps medievals, sí se sap que les collites de sal muntaven entre cinc i deu mil tones anuals.⁶ A diferència dels salners independents de Castelló, disposats a manera de constel·lació de petites salines, cada una amb tots els elements com la sinya, eres, etc., els estanys saliners d'Eivissa eren una unitat tecnològica –d'uns 3,8 km²– i de gestió. Una altra diferència important és que mentre el comte d'Empúries va fer-se amb els drets d'explotació en detriment dels particulars, a Eivissa el 1261 i 1267 els cavallers, prohoms i habitants compraren als senyors feudals de l'illa el dret a gestionar la sal a canvi d'un pagament en moneda i d'un dret sobre cada collita de sal.⁷

El coneixement, gràcies a monografies com ara la de J. M. Gironella de les diferents salines de la Mediterrània permet conèixer les generalitats i les particularitats de cada una d'elles. Com en el cas dels molins, però, a més dels documents, cal que hom fixi l'atenció en l'espai físic, en les petges que cada època ha deixat en els salobrars i marjals on hi hagué o, hi ha encara, salines. El començament de l'arqueologia hidràulica pot servir en bona manera en aquest estudi, no debades les salines comparteixen molts elements tecnològics presents als horts: séquies, canals, partidors, sènies... Caldrà, sens dubte, fer-ne adaptacions i plantejar problemes per buscar-ne les solucions. En contrapartida de la novetat d'aquest tipus d'estudi de salines enfront dels estudis d'espais irrigats, ja amb una notable trajectòria, es dóna el cas que les salines, en general, han estat objecte de major atenció per part de les autoritats i, per això, hi ha més documents que s'hi refereixen i més representacions

6. A. FERRER ABÁRZUZA, «Introducció», dins J. CIRER PONS, *Tratado de las Reales Salinas de Yviza y Formentera (c. 1803)*, Eivissa, Editorial Mediterrània-Eivissa, 1999, 29-30.

7. A. FERRER ABÁRZUZA, *Les salines i la sal en el Llibre de la Cadena, 1261-1696*, Eivissa, Arxiu Històric d'Eivissa, Ajuntament d'Eivissa, 2004, col·lecció Llibre de la cadena 4.

cartogràfiques i de tot tipus. La feina feta per J. M. Gironella i Granés amb els documents generats arran de les possibilitats de lucre que generaven les salines de Castelló d'Empúries és un magnífic començament per a un estudi més ampli que compregui l'anàlisi arqueològica extensiva del que queda avui d'aquells salners cobejats i finalment obtinguts pel comte Pere.

ANTONI FERRER ABÁRZUA